

τὴν Ἑλληνικὴ νεολαία τῆς Πελοποννήσου, κ' ἔχασε εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια χωρὶς νὰ βάλει οὔτ' ἓνα λιθάρι στὸν Ἴσθμό, οὔτε — πράγμα πολὺ σπουδαιότερο — ἓνα λιθαράκι γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀναμόρφωση τῆς Πελοποννήσου; Ὁ μέγας καὶ σοφὸς σύμβουλος, ὁ Πλήθων, ἦταν πλάϊ του. Στὸ σπουδαῖο ὑπόμνημα ποὺ γύρω στὸ ἔτος 1420 τοῦ παράδωσε, διατύπωσε ξανά ὁ Πλήθων, συνδυασμένη μεῖ πολλὰς ἄλλες σκέψεις, τὴ συμβουλή ποὺ εἶχε δώσει, λίγα χρόνια πρὶν, στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ. Ἐγραφε ὁ Πλήθων στὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ὅτι πρέπει νὰ χωρίσει ὁ Θεόδωρος τοὺς Πελοποννησίους «ἐς τοὺς στρατευσομένους» καὶ «ἐς τοὺς εἰσοίσοντας ἢ ἂν ἕκαστοι δοκῶσιν ἐπιτηδειοτέρως ἔχειν, ὡς οὐκ ἔτι τῶν αὐτῶν στρατευσομένων τε ὁμοῦ καὶ φορολογησομένων. Οὐ γὰρ οἷός τ' ἔσθι σαυτὸν τε ἅμα καὶ τὸ γένος σώζειν, μὴ περιῶν τῶν πολεμίων, οὐδὲ περιεῖναι τῶν πολεμίων, μὴ στρατιὰν εὖνουν τε καὶ φρόνημα ἔχουσιν κεκτημένους μᾶλλον ἢ πλείω... Καὶ τοὺς ἄρχοντας δὲ διακαθαῖραι δεῖ τῶν κατηλευόντων καὶ προειπεῖν μὲν ἅπασιν μὴ κατηλεύειν μηδ' ἐμπορεύεσθαι τοῦ λοιποῦ, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο ἄρχοντας τῶ ὄντι εἶναι, ἐπὶ φυλακῇ καὶ σωτηρίᾳ προεστηκότας τῶν πολλῶν... Ὅνοις γοῦν οὐ χρώμεθα ἐπὶ τὰ τῶν γενναίων ἵππων ἔργα, οὐδὲ γενναίοις ἵπποις ἐπὶ τὰ τῶν ὄνων...». Οἱ συμβουλές τοῦ Πλήθωνος δὲν εἰσακούσθησαν.

28

Ὁ δεσπότης Θεόδωρος πέθανε τὸν Ἰούλιο τοῦ ἔτους 1448. Μετὰ τὸ θάνατό του λύθηκε αὐτόματα καὶ τὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχολοῦσε, χρόνια πολλά, τὸν Κωνσταντῖνο. Φυσικὸς πιά διάδοχος στὸ βασιλικὸ θρόνο ἦταν ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρά. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης δὲν εἶχε ἀκόμα συμπληρώσει τὰ πενήντα ἔτη τῆς ζωῆς του· μολονότι, ὅπως ἄκουσα ἀργότερα τὸν Δούκα νὰ λέει, ζοῦσε πιά, «μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἀπὸ Ἰταλίας, ἐν πολλαῖς θλίψεσι καὶ δυσφορίαις... πῆ μὲν διὰ τὴν τῶν ἐκκλησιῶν ταραχὴν πῆ δὲ διὰ τὴν ἐκδημίαν τῆς δεσποίνης», δὲ μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι εἶχε φθάσει ἡ μεγάλη ἱστορικὴ ὥρα τοῦ Κωνσταντίνου. Ὡστόσο, ὁ Θεὸς εἶχε ἀποφασίσει ἄλλιως.

«Καὶ τῆ λα' τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός...» (τοῦ ἴδιου ἔτους 1448) «ἀπέθανε καὶ ὁ βασιλεὺς κύρ Ἰωάννης ἐτῶν ὑπάρχων νς' καὶ μηνῶν δέκα καὶ ἡμερῶν ιε', καὶ ἐτάφη τῇ πρώτῃ Νοεμβρίου ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος, αὐτοκρατορήσας ἔτη εἴκοσι τρία, μῆνας τρεῖς καὶ ἡμέρας δέκα». Ὁ ὠραῖος Ἰωάννης μετὰ τοὺς ἄλλοτε ξανθοὺς πλοκάμους, ἐξαντλημένος ἀπὸ τὰ βάσανα καὶ τὴν εὐθύνην ποὺ μετὰ γενναϊότητα πῆρε ἐπάνω του, δὲν ἀνθεξε σὲ μιὰν ἀσθένειαν ποὺ τὸν βρῆκε στὰ τέλη Ὀκτωβρίου «καὶ ἐν ὀλίγαις ἡμέραις ἐτελεύτησεν».

Τις μέρες εκείνες είχε ξεκινήσει ὁ δεσπότης Θωμᾶς γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, «μὴ εἰδῶς τὸν τοῦ βασιλέως θάνατον· καὶ διερχόμενος» (ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς) «τὴν Καλλιούπολιν ἔμαθεν αὐτόν». Ὡσπου νὰ φθάσει ὁ Θωμᾶς — κ' ἔφθασε στὶς 13 Νοεμβρίου — ὁ δεσπότης Δημήτριος ἤθελε νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴν ἀπόσταση ποὺ χῶριζε τὸν Κωνσταντῖνο ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα καὶ νὰ γίνῃ αὐτὸς αὐτοκράτωρ. Ὁ Σφραντζῆς ἔτυχε νᾶναι τὶς μέρες ἐκεῖνες κι' ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ παρακολούθησε μὲ μεγάλη ἀνησυχία τὶς κινήσεις καὶ ἐνέργειες τοῦ Δημητρίου. Ἡ ἀφιξη τοῦ Θωμᾶ, ποὺ τὸν εἶχε συνοδεύσει ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ὁ Ἀλέξιος Λάσκαρις ὁ Φιλανθρωπηνός, ἐματαίωσε ὀριστικὰ τ' ἀθέμιτα σχέδια. «Αὐτοῦ δὲ παραγενομένου, ἔπαυσαν πολλῶν πλέον τὰ ὅσα ὁ δεσπότης κύρ Δημήτριος καὶ οἱ αὐτοῦ σφετεριζόμενοι ἐνήργουν βασιλεῦσαι τοῦτον τὸν δεσπότην καὶ πορφυρογέννητον. Ἀλλὰ παρὰ τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν οὐκ ἄξιον εἶναι ἐκρίνετο, ζῶντος τοῦ πρώτου καὶ τοιοῦτου ἀδελφοῦ» (δηλαδή, τοῦ Κωνσταντίνου) «τοῦ ἐπὶ πάσαις ἀρεταῖς πρωτεύοντος». Τὴ στιγμὴ ἐκείνη πῆρε τὴν πρωτοβουλία καὶ ἡ χήρα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ, ἡ περίφημη μητέρα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν ἄλλων δεσποτῶν ποὺ ζοῦσε ἀκόμα. Ἡ «ἅγια δέσποινα», ὅπως τὴν ὀνόμαζαν ὁ Σφραντζῆς καὶ ὄλοι, εἶχε γίνῃ μοναχὴ, καὶ εἶχε ἀνταλλάξει τ' ὄνομα Ἑλένη μὲ τ' ὄνομα Ὑπομονή. Ἦταν κόρη Σέρβου ἡγεμόνος, καὶ τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα ποὺ κάμποσοι πρόσθεταν στ' ὄνομα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ὀνομάζοντάς τον Παλαιολόγο Δραγάση, εἶχε σχέση μὲ τὸ γένος τῆς μητέρας του. Ὅταν, λίγο ἀργότερα, πέθανε ἡ «ἅγια δέσποινα», ὁ Πλήθων — μολονότι εἶχε ὑπερβῆ τὰ ὀγδονταπέντε του χρόνια — κάθισε κ' ἔγραψε μιὰ «μονωδία», ποὺ εἶν' ἓνας συγκρατημένος ἔπαινος γιὰ τὴ μητέρα αὐτὴ τῶν βασιλέων καὶ ἡγεμόνων μας ποὺ ἦταν «καλὴ κάγαθὴ τὴν ψυχὴν». Ὁ Πλήθων, χρησιμοποιώντας ἀρχαίους ὄρους γιὰ τὴν ὀνομασία τῶν λαῶν, λέει ὅτι ἡ δέσποινα «τὸ... γένος Θραττα ἦν» καὶ ὅτι «ὁ τῆς... βασιλίδος πατὴρ ἦν χώρας τε ἀρχῶν οὐ φαύλης παρ' Ἀξιὸν ποταμόν, οὗ τὸ ὕδωρ ἐν ποταμίῳ ὑδάτων τοῖς κρατίστοις καὶ ὑγιεινοτάτοις πίνειν ἐστί, καὶ αὐτὸς ἐν ἀνδρῶν τοῖς ἀνδρειοτάτοις καὶ δικαιοτάτοις τυγχάνων καὶ τὰ γε πρὸς τοὺς φίλους πιστοτάτοις». Ἡ σεβαστὴ καὶ ἅγια δέσποινα ποὺ καταγόταν ἀπὸ γενναίους ἀνθρώπους κάλεσε τοὺς γιούς της, τὸν Δημήτριο καὶ τὸν Θωμᾶ, κάλεσε καὶ τοὺς ἀρχόντες, καὶ τοὺς ἔβαλε ν' ἀποφανθοῦν ὄλοι ὅτι «τὸ πρωτεῖον τοῦ χρόνου καὶ ἡ ἀρετὴ καὶ ἀγάπη τῶν ἐν τῇ πόλει σχεδὸν πάντων τὸν κύριον Κωνσταντῖνον διὰ τὸν βασιλέα κρίνουσιν». Καὶ ἀνάθεσε στὸν Γεώργιο Σφραντζῆ

πού, όπως είπα, βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη να πάει ν' ανακοινώσει την απόφαση αυτή στον Μουράτ. «Ὡς οὖν ἀνήγγειλα αὐτὰ τῷ ἀμηνῶ, ἀκούσας ἐπεκύρωσε», όπως μᾶς ἔλεγε ὁ Σφραντζῆς, «καὶ μετὰ τιμῆς καὶ δώρων ἀπέπεμψέ με».

29

Ἡ στέψη τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἔγινε, στις 6 Ἰανουαρίου τοῦ σωτήριου ἔτους 1449, στὸν Μυστρά. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔδωσε στὸν Μυστρά – τὸ σκέπτομαι προπάντων τώρα πού ἔχει πιά σημειωθεῖ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου – μιὰ μεγάλη συμβολικὴ σημασία. Στὸν Μυστρά – στὴ Σπάρτη – στέφθηκε ὁ τελευταῖος Ἕλληνας αὐτοκράτωρ πού ἦταν ταγμένος ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τὴν καρδιά του νὰ γίνει ὁ νέος Λεωνίδας. Ὅταν ἀναπολῶ τὴ στέψη τοῦ Κωνσταντίνου, μὲ πιάνει καὶ τώρα ἀκόμα – τώρα πού ἔχω ξεφύγει ἀπὸ κάθε κοσμικὸ στοιχεῖο καὶ κάθε ματαιότητα – ἓνα ἱερὸ ρῖγος. Δὲν εἶναι, ἴσως, λάθος μου πού καὶ πέρ' ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ματαιότητων συγκρατῶ τὴ βαθειὰ συγκίνηση πού γεννάει μέσα μου ἡ σκέψη ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ στέφθηκε στὸν Μυστρά. Ἡ θυσία τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ νέου Λεωνίδα, κάνει καὶ τὴν πανηγυρικὴ του στέψη – τὸ κοσμικὸ αὐτὸ γεγονός – νὰ παύει νὰναι κάτι τὸ κοσμικὸ καὶ μάταιο. Εἶναι στιγμὲς πού λέω ὅτι τὰ ὅρια πού χωρίζουν τὸν κόσμον τοῦτον ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα εἶναι πολὺ δυσδιάκριτα. Ἡ αἰωνιότητα μπαίνει στὸ χρόνο, καὶ ὁ χρόνος – κάποια μοναδικὴ στιγμὴ τοῦ χρόνου – μπαίνει στὴν αἰωνιότητα. «Ἴδου γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν», εἶπε ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Τί σημαίνει, τάχα, ἡ θεία αὐτὴ ρῆσις; Σημαίνει – κ' ἐλπίζω νὰ μὴν ἐπιχειρῶ μιὰν ἀνεπίτρεπτη καὶ βέβηλη ἐρμηνεία – ὅτι «ἐντὸς ἡμῶν», ὅσο εἴμαστε ἄνθρωποι καὶ ζοῦμε σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμον, μπορεῖ νὰ κάνουμε, ἀγαπώντας τὸν πλησίον ἢ φθάνοντας γιὰ ἓναν ἱερὸ σκοπὸ στὴν αὐταπάρνηση, βήματα πού γίνονται ταυτόχρονα ἐπάνω στὴν ἄμμο τῆς ματαιότητος, ὅπου ὅλα ἔρχεται ὁ ἄνεμος καὶ τὰ σβήνει, κ' ἐπάνω στὸν αὔλο γρανίτη τῆς αἰωνιότητος, ὅπου ὅλα τὰ ἴχνη διατηροῦνται ἀνεξίτηλα.

Συνδυάζοντας τὴ στέψη τοῦ Κωνσταντίνου στὸν Μυστρά μὲ τὴν τελευταία του θυσία, δηλαδή μὲ βήματα πού σημειώθηκαν στὴν αἰωνιότητα, δὲν ἔχω τὴ διάθεση – οὔτε τὸ δικαίωμα – ν' ἀφηγηθῶ τίς κοσμικὲς καὶ μάταιες λαμπρότητες πού συνδυάσθηκαν μὲ τὸ πανηγυρικὸ αὐτὸ γεγονός. Θ' ἄρκεσθῶ νὰ παραθέσω ἐδῶ τὰ λόγια ἐκεῖνα πού χρησιμοποιοῖ ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς στὸ Χρονικὸ του, μιλώντας γιὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Κωνσταντίνου – ὁ Σφραντζῆς πῆγε, φυσικά, μαζί του – στὴν Κωνσταντινούπολη:

«Καὶ τῇ 1ῃ τοῦ Μαρτίου μηνὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους» (1449) «ἐξ

φθάσαμεν εἰς τὴν πόλιν μετὰ τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ νέου ἑστεμμένου βασιλέως, μετὰ Καταλανικῶν τριήρεων, καὶ παρὰ πάντων ἀσπασίως ἐδέχθη ὁ νέος ἄναξ μετὰ χαρᾶς, ἐμπλησμένοι ἅπαντες ἀγαλλιάσεως καὶ εὐφροσύνης, καὶ θριάμβους μεγάλους ποιήσαντες, ὡς ἔθος ἐστὶν τοῖς νεωστὶ ἑστεμμένοις βασιλεῦσι ποιεῖν».

30

Ἀδημονούσαμε στὸν Μυστρά νὰ μάθουμε ποιὸς θὰ ρχόταν δεσπότης ἐκεῖ. Ἐγὼ προτιμοῦσα μέσα μου (ἀλλὰ δὲ μιλοῦσα) τὸν Θωμᾶ. Οἱ περισσότεροι, κηρυγμένοι ἀνθενωτικοί, προτιμοῦσαν τὸν Δημήτριο, ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ φοβερά του ἐλαττώματα ποὺ τὸν ὀδηγοῦσαν εὐκολὰ σὲ ἀθέμιτες συνεννοήσεις μὲ τοὺς Τούρκους, δηλαδὴ σὲ προδοσία. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός, ἕνας ἀπὸ τοὺς θιασῶτες τοῦ Δημητρίου, εἶχε φύγει ἀπὸ τὸν Μυστρά καὶ εἶχε ἐπιστρέψει στὴν Κωνσταντινούπολη λίγες ἑβδομάδες ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Μουράτ. Πολλοί, ὅμως, ἄλλοι, ἦταν ἐπίσης θιασῶτες τοῦ Δημητρίου. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ ἀνθενωτικό του πάθος, τὸν τιμοῦσε καὶ τὸν ἐπαινοῦσε. Ἔτσι, ἤμουν ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ αἰσθάνθηκαν φόβο καὶ ἀπογοήτευση, ὅταν ἔφθασε ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Θωμᾶς θὰ ξαναγύριζε στὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο καὶ ὅτι δεσπότης στὸν Μυστρά θὰ ρχόταν ὁ Δημήτριος.

Ὁ δεσπότης Θωμᾶς ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπιστρέφοντας στὴν Πελοπόννησο, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1449. Τὸν Σεπτέμβριο ξεκίνησε κι' ὁ Δημήτριος, κ' ἦρθε στὸν Μυστρά. Ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς στὸ Χρονικό του, ἔκαμαν «συμβάσεις μεθ' ὄρκων φρικτῶν πρὸ τοῦ ἐξελθεῖν αὐτοὺς τῆς πόλεως ἐνώπιον τῆς κυρίας μητρὸς αὐτῶν καὶ βασιλίσης καὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἀδελφοῦ καὶ πάντων τῶν τῆς συγκλήτου ἐγκρίτων ἀρχόντων..., ἵνα μηδεὶς τοῦ ἑτέρου τοὺς τόπους καὶ ὄρια ὑπερπηδᾷ καὶ ἀρπάξῃ, ἀλλ' εἰρηνικῶς διάγειν». Οἱ ὄρκοι δὲν ἐτηρήθηκαν. Πρῶτος μάλιστα τοὺς ἀγνόησε — πράγμα ποὺ ὁμολογῶ ὅτι δὲν τὸ περίμενα — ὁ Θωμᾶς. Ὅπως ἔγραψε στὸ σχετικὸ σημείωμα ποὺ κράτησε ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, «ὁ μέντοι νεώτερος ἀδελφὸς πρότερος ἀφικόμενος νηὶ ἐπὶ Πελοπόννησον ἀφίστα τε τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πόλεις πρὸς ἑαυτὸν παρὰ τοὺς ὄρκους, καὶ προσλαβόμενος τοὺς Πελοποννησίους τοὺς συναφεστῶτας ἐπολέμει πρὸς Δημήτριον τὸν ἀδελφόν». Καὶ τί ἔκαμε ὁ Δημήτριος τὴν ὥρα ἐκείνη; Ἐκαμε ὅ,τι εἶχε συνηθίσει ἀπὸ καιρὸ νὰ κάνει. Ἀντὶ ν' ἀντιπαραταχθεῖ στὸν ἀδελφὸ του μόνος, ζήτησε τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων. Τὸ ἴδιο ξανάκαμε ὁ Δημήτριος στὸ ἔτος 1451, ὅταν ἡ σύγκρουση τῶν δυὸ ἀδελφῶν πῆρε ἀκόμα πιὸ ἐντονες μορφές. Ὁ ἀμηρᾶς — ὁ Μουράτ

είχε πιά πεθάνει, και διάδοχός του είχε ανακηρυχθεί ο είκοσαετής γιός του Μωάμεθ ο δεύτερος — «τόν γε Τουραχάνη έπεμπε» (όπως γράφει ο Λαόνικος) «συμμαχοῦντα τε αὐτῷ και τόν Ἴσθμόν τέλεον καθαιρήσοντα». Κι' ο Τουραχάν - μπεης έγινε διαιτητής. «Θωμάς μὲν οὖν ξυνέβη τῷ ἀδελφῷ, ἐφ' ᾧ τοῦ λοιποῦ ξένους τε και φίλους εἶναι ἀλλήλοις, και Καλαμάταν πόλιν παρεχόμενος ἀντί τῆς τῶν Σκορτῶν χώρας, ἦν τόν ἀδελφόν αὐτοῦ ἀφελόμενος εἶχε».

Όταν πραγματοποιήθηκε ο συμβιβασμός τῶν δυο ἀδελφῶν, ἔκαμε ο Πλήθων τὴν τελευταία πολιτική του πράξη. Παράδωσε στον δεσπότη Δημήτριο μιὰν ἐπιστολή που τὸ ἐξοχο περιεχόμενό της εἶναι π ρ ᾶ ξ η. Ὑπάρχουν λόγοι που εἶναι πράξεις, όπως ὑπάρχουν και πολλές πράξεις που δὲν εἶναι τίποτε... Στὴν ἐπιστολή τοῦ Πλήθωνος ὑπάρχουν οἱ φράσεις :

«Οὐκ ἦν παραπλήσια, ᾧ θεϊότατε, τὰ τῶν πολέμων τέλη ἀποβῆ ἔν τε τοῖς ἐμφυλίοις και ἔν τοῖς πρὸς τοὺς ἀλλοφύλους ὁμοίως και ἐπαινεῖν χρή. Ἐν μὲν τοῖς πρὸς τοὺς ἀλλοφύλους τῇ τε δυνάμει ἀφειδῶς χρήσασθαι και τόν πολεμούμενον κατὰ κράτος ἐξελεῖν... οὐ μεμπτόν δοκεῖ... Οὐ τοι μὴν και ἔν τῶν πολέμων τοῖς ἐμφυλίοις τὰ αὐτὰ δοκεῖ». Ἀφοῦ μνημονεύει ο Πλήθων μερικά παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλληνική ἱστορία που δείχνουν πόσο ἀξιέπαινες ἦταν ἐκεῖνες οἱ πόλεις που ἔδειχναν μετριοπάθεια και διάθεση συνδιαλλαγῆς, προσθέτει τὶς φράσεις : «Εἰκότως οὖν και σύ, ᾧ κράτιστε, ὑπὸ πάντων ἄν ἀνθρώπων ἐπαινοῖτο ἐπὶ ταῖς ἄρτι πρὸς τόν ἀδελφόν καταλλαγαῖς, ὅτι μειονεκτῆσαι ἐπὶ τοῖς διαφόροις εἴλου ὑπὲρ τοῦ τῇ καλοκαγαθία πλεονεκτῆσαι, τὰ μείω σὺν εἰρήνῃ τοῦ σὺν ἐμφυλίῳ αἵματι πλέονος προτιμήσας».

Ὁ Πλήθων ἔκαμε, γράφοντας τὰ λόγια αὐτά, τὸ τελευταῖο του καθῆκον. Ὡστόσο, ἔμένα μὲ εἶχαν ὅλα καταθλίψει. Μὲ εἶχε, ἐπίσης, πολὺ στενοχωρήσει ἡ ἀσύνητη συμπεριφορὰ και τῶν δυο ἀδελφῶν ἀπέναντι τῶν Βενετῶν, πράγμα που ἔκαμε τοὺς Τούρκους νὰ τρίβουν τὰ χέρια τους. Οἱ προστριβὲς μὲ τὴ Βενετία, που και ἡ ἴδια προτιμοῦσε πιά τὴ φιλία μὲ τόν ἀμπερᾶ, μ' ἔκαμαν νὰ σκέπτομαι ὅτι, ἂν ἔφθανε ἡ στιγμή τοῦ ὑστατου κινδύνου, δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ περιμένουμε καμμιά βοήθεια ἀπὸ τὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

31

Τὸ χάος που δημιουργήθηκε στὴν Πελοπόννησο, μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Κωνσταντίνου ἀπὸ τόν Μυστρά, σήμανε τὴν ὀριστική και τελεσίδικη ἐγκατάλειψη κάθε ιδέας γιὰ ἕνα νέο ξεκίνημα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱερὴ ἐστία τους. Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου στρέφονταν πιά ἀποκλειστικά στὴν Κωνσταντινούπολη που, ὅσο κι' ἂν ἦταν μαραμένη κ' ἐξαντλημένη, εἶχε πιά

τὴν τύχη νᾶχει κεφαλή της ἓνα μέγαλον Ἕλληνα, τὸν Κωνσταντῖνο.

Ὅταν διάβασα τὴ «Μονωδία» ποῦ ἀφιέρωσε ὁ σοφὸς Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη, εἶπα ὅτι πρέπει νὰ πάψουμε πιά ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες νὰ λέμε μεγάλα καὶ παχιά λόγια. Ὁ Πλήθων — ἀκόμα καὶ στὶς «μονωδίες» του, δηλαδὴ σὲ λόγους ποῦ ἐπαινοῦν νεκροὺς — δὲν ἔφθασε ποτὲ σὲ ὑπερβολές καὶ σὲ λόγια παχιά. Γι' αὐτὸ ἦταν σχεδὸν ὁ μόνος νέος Ἕλληνας ποῦ ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἀρχαῖος. Οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους σοφοὺς μας χάνονται στὰ μεγάλα λόγια, στὶς φρασεολογικὲς ὑπερβολές. Δὲ γνώρισα προσωπικὰ τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο. Τώρα ξέρω ὅτι, ἀφοῦ διακρίθηκε ὡς διδάσκαλος στὴν Κωνσταντινούπολη, πῆγε στὴ Φλωρεντία κ' ἔγινε ἓνας ἀπὸ τοὺς στυλοβάτες τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας ποῦ ἰδρυσε, ἀκολουθώντας τὴν παλαιὰ ὑπόδειξη τοῦ Πλήθωνος, ὁ Κόζιμο τῶν Μεδίκων. Ἦταν, χωρὶς ἄλλο, σοφὸς ὁ Ἀργυρόπουλος. Δὲν ἔπρεπε, ὅμως, ἡ σοφία του, ὡς σοφία Ἑλληνική, νὰ τοῦ εἶχε διδάξει τὸ μέτρο; Στὴ «Μονωδία» του γιὰ τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο ἔγραφε :

«Νυνὶ δέ, ἀπελθόντος ἐκείνου καὶ μηκέτ' ὄντος, εἰς τίνα μὲν ἀποβλέπειν ἐξέσται, τίς δὲ ὁ κουφίσων τὴν ξυμφορὰν; Ποῖος δὲ ὄρος θρήνων ἢ τί δακρύων κείσεται μέτρον;... Νῦν ἡμῖν ὁ πάντα ἄγων καὶ φέρων χρόνος αὐτὴν ἐπέθηκε φέρων τὴν κορωνίδα τῶν ξυμφορῶν. Οὔτε γὰρ ἡμῖν ἐλπίς ἔτι παθεῖν εὔ, οὔτω τῶν πραγμάτων ἀπολωλότων, καὶ τὸ σώζεσθαι δὲ οὐκ ἔστιν, εἰ μὴ θεὸς τις ὡσπερ ἐκ μηχανῆς τινος παρακύψει. Νῦν πάντα μὲν πέπτωκε τὰ τῶν Ἑλλήνων σεμνά, Ἐλπίς δὲ ἐξέπτῃ οὐδὲ πίθου ὑπὸ χεῖλεσιν ἔμεινε, Αἰδῶς δὲ καὶ Νέμεσις προλιπόντ' ἀνθρώπους εἰς Ὀλυμπον ὤχοντο. Νῦν γένος μὲν ὀτιοῦν βαρβάρων φαιδροὶ καὶ ὅσοι τοῖς ἡμετέροις πολέμιοι, κατηφεῖς δὲ ἡμεῖς καὶ κατεπτηχότες τῷ φόβῳ καὶ οἴους ἂν ἐν κλυδωνίῳ κυβερνήτης ἑάσοι χεῖμαζομένους... Ὡς τῆς Ἑλλάδος ἤλιε βασιλεῦ, ποῖ ποτε γῆς ἔδυσ, λιπῶν ἡμᾶς ἐν νυκτομαχίᾳ δεινῇ, καθ' ἣν καὶ βάλλομεν καὶ βαλλόμεθα; Ὡς πάντα ἡμεῖς δυστυχεῖς, ποῦ νῦν πραγμάτων ἐστήκαμεν, ἢ ποῖ πρόεισι τὰ ἡμέτερα;... Νῦν ἔδει γῆν μὲν ἄπασαν κατασειέσθαι, ἥλιον δὲ νεφέλαις καλύπτεσθαι, ἀστέρας δὲ τῶν σφῶν αὐτῶν χῶρον λιπόντας ἐς γῆν φερομένους ἐπείγεσθαι!»

Ἦταν, τάχα, δικαιολογημένους οἱ ὑπερβολές αὐτές; Τὴ στιγμὴ ποῦ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη τὸν διαδεχόταν ὁ «δεινὸς μαχητῆς» Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, εἶχε τάχα τὸ δικαίωμα ὁ σοφὸς Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος νὰ λέει ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν πιά ν' ἀποβλέψουν σὲ κανέναν; Διαβάζοντας τὴ «Μονωδία» τοῦ Ἀργυρό-

πουλου, ἔκαμα μέσα μου πολὺ μελαγχολικὲς σκέψεις. Στὴν πιὸ κρίσιμη ὥρα τοῦ Γένους — τὴν ὥρα ποὺ ὁ Θεὸς εἶχε στείλει ἕναν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ν' ἀντιπαραταχθεῖ στὸν ἐπικείμενο κατακλισμὸ — ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος ἔλεγε πῶς δὲν ὑπάρχει κανένας πιά κυβερνήτης!

32

Στις 26 Ἰουνίου τοῦ σωτήριου ἔτους 1452 πέθανε ὁ Γεώργιος Γεμιστός, ὁ Πλήθων. Θάταν τούλάχιστον ὀγδονταπέντε ἔτων — ἴσως καὶ ὀγδόντα ἑπτὰ — τὴν ἡμέρα ποὺ σκύψαμε ἐπάνω στὴ νεκρικὴ κλίνη κ' ἐκλείσαμε τὰ μάτια του. Κανένας μας δὲν ἔκλαψε. Τὰ πρόσωπα ὄλων μας χλώμιασαν, τὰ δάχτυλά μας ἄρχισαν νὰ τρέμουν, ἀλλὰ κανένας μας δὲν τόλμησε νὰ κλάψει ἢ, ἔστω, καὶ νὰ δακρῦσει. Οὔτε κἀν οἱ δύο του γιοί, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Ἀνδρόνικος, δὲν τόλμησαν νὰ κλάψουν. Ὁ θάνατος τοῦ φιλοσόφου εἶναι ἡ μεγάλη παλιννόστηση. Τὴ στιγμὴ ἐκείνη, τὴ φοβερὴ καὶ μεγάλη, εἶχαμε ὄλοι τὸ αἶσθημα ὅτι τὸ «ἀρετῆς ἔμψυχον ἄγαλμα» — ὅπως εἶχε ὀνομάσει τὸν Πλήθωνα, στοὺς Ἑλληνικοὺς στίχους ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε ἄλλοτε, ὁ Ἰταλὸς σοφὸς Φραγκίσκος Φίλελφος — εἶχε γίνει αἰώνιο.

Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, πρὶν φύγει ἀπὸ τὸν Μυστρά, εἶχε ἐπικυρώσει, ὡς αὐτοκράτωρ πιά, μ' ἕνα χρυσόβουλλο τὸν παλαιὸν «ἀργυρόβουλλον ὄρισμὸν» τοῦ ἀδελφοῦ του «δεσπότη κυροῦ Θεοδώρου Παλαιολόγου τοῦ πορφυρογεννήτου» ποὺ παραχωροῦσε στὸν γιό τοῦ Πλήθωνος Δημήτριο «τὸ κάστρον τὸ Φανάριν», καὶ στὸν ἄλλο του γιό, τὸν Ἀνδρόνικο, «τὸ περὶ τὸ Καστρίον χωρίον τὴν Βρύσιν». Ὅπως λέει ὁ Κωνσταντῖνος στὸ δικό του χρυσόβουλλο, ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων — «ὁ οἰκεῖος αὐτῆ» (δηλαδή, τῆ βασιλείᾳ του) «κῦρις Γεώργιος ὁ Γεμιστός» — πῆγε καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ ἐπικυρώσει τὸ παλαιὸ ἀργυρόβουλλο. Ὁ Κωνσταντῖνος — κ' αὐτὴ ἦταν, ἴσως, ἡ τελευταία του πράξη στὸν Μυστρά — ἀνταποκρίθηκε ἀμέσως στὴν παράκληση τοῦ φιλοσόφου: «...ἡ βασιλεία μου τὴν αὐτοῦ δέησιν καὶ παράκλησιν εὐμενῶς προσδεξαμένη διὰ τε τὰς αὐτὰς αἰτίας, ἃς καὶ ὁ ἀδελφός μου ὁ δεσπότης ἐν τῷ ἀργυροβούλλῳ αὐτοῦ ὀρισμῶ προοιμιάζεται καὶ δι' ἣν ἔχει καὶ εἰς ἡμᾶς ὁ αὐτὸς Γεμιστὸς καθαρὰν εὐνοίαν καὶ πίστιν, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύη αὐτῷ...».

Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἀφοῦ ἐτίμησε τὸν φιλόσοφο, ἔφυγε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τρία περίπου χρόνια ἀργότερα, ἔφυγε κι' ὁ Πλήθων. Αὐτὸς ἔφυγε γιὰ νὰ πάει πολὺ πιὸ μακριά. Πολλοί, βέβαια, εἶχαμε μείνει ἀκόμα στὸν Μυστρά. Ὡστόσο, ὁ Μυστράς — γιὰ τὰ μάτια τὰ δικά μου — εἶχε πιά ἐρημωθεῖ. Οὔτε

κᾶν τὸν ἑαυτὸ μου δὲν τὸν θεωροῦσα πιά παρόντα. Τὰ δυὸ μεγάλα στηρίγματα ποὺ μ' ἔκαναν νὰ αἰσθάνομαι ὅτι στέκομαι καὶ ὑπάρχω εἶχαν λείψει. Καὶ ἄρχισα νὰ σκέπτομαι ὅτι ἔπρεπε νὰ φύγω κ' ἐγώ. Δὲν ἦταν στὸ χέρι μου ν' ἀκολουθήσω τὸ δρόμο ποὺ μετὸ τελευταῖο ἐγκόσμιο βῆμα του διάλεξε ὁ Πλήθων. Τὸ δρόμο αὐτὸν δὲν τὸν διαλέγουμε παρὰ μόνον ὅταν τὸ ἐπιτρέπει ὁ Θεός. Μποροῦσα, ὁμως, νὰ πᾶω νὰ βρῶ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Ἔτσι, ἄρχισα νὰ σχεδιάζω τὸ ταξίδι μου στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιατί, τάχα, δὲ σκέφθηκα νὰ ξαναγυρίσω στὴν Πάτρα ποὺ εἶχα νὰ τὴν ἰδῶ ἀπὸ τὸ 1431; Δὲν ξέρω γιατί δὲν τὸ σκέφθηκα. Κάτι ἔλεγε μέσα μου ὅτι ἡ Πάτρα ἔπρεπε νὰ μείνει, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς μου, μονάχα μιὰ ἀνάμνηση.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Τ Ρ Ι Τ Ο

Ἐάλω ἡ Πόλις

1

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ σωτήριου ἔτους 1453 εἶχα φύγει ἀπὸ τὸν Μυστρά. Καὶ ταξίδεα. Βρισκόμουν ἐπάνω στὸ καράβι τοῦ γεναίου καὶ καλόκαρδου Κρητικοῦ Ἀντώνιου Ὑαλινᾶ, τοῦ ἴδιου πού, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1444, εἶχε μεταφέρει τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κάρυστο.

Ἀπὸ τὴν ἡμέρα πού πέθανε ὁ Πλήθων, εἶχα πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ πάω στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ἀπόφασή μου αὐτή, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1452, τὴν ὑπαγόρευσε ἓνα προαίσθημα. Μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ τὸ θάνατο τοῦ Πλήθωνος, προπάντων μάλιστα μὲ τὴν ἐγκατάσταση στὸν Μυστρά τοῦ δεσπότη Δημητρίου, κάθε ἐλπίδα νὰ γίνει ὁ βράχος αὐτὸς τὸ νέο ὄρμητήριο τοῦ Γένους εἶχε χαθεῖ. Μὲ τὸν Πλήθωνα δὲν εἶχα συνδεθεῖ ποτέ μου συναισθηματικά. Ὡστόσο, ὁ Πλήθων ἦταν ἐκεῖνος πού εἶχε κάμει συνειδητὸ μέσα σ' ὄλους μας — ἄρα, καὶ μέσα μου — τὸ νόημα τοῦ Μυστρά, τῆς νέας Σπάρτης. Μόλις ἔκλεισε ὁ φιλόσοφος τὰ μάτια του, ἀνοιξαν πέρα γιὰ πέρα τὰ δικά μου καὶ εἶδα ὅτι δὲ μπορεῖ πιά νὰ γίνει τίποτε. Τί μποροῦσε, τάχα, νὰ εἶχε γίνει; Μποροῦσε — ναί, ἦταν βέβαιο ὅτι μποροῦσε — νὰ εἶχε γίνει τὸ πᾶν. Καὶ δὲν ἔγινε. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού, μὲ τὸ θάνατο τοῦ Πλήθωνος, κατάλαβα ὅτι τὸ πᾶν εἶναι κάτι τὸ ἀνέφικτο, πῆγε ἡ σκέψη μου στὴν Κωνσταντινούπολη, σ' αὐτὸ τὸ ὑπόλειμμα τοῦ Γένους. Καὶ εἶπα μέσα μου : Ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει πιά ὁ Μυστράς — τὸ ὄρμητήριο καὶ ἡ νέα ἀρχή —, ἄς πάω κ' ἐγὼ ἐκεῖ ὅπου προετοιμάζεται τὸ τέλος. Ναί, ἓνα φοβερὸ προαίσθημα ἐκυρίευσε τὴν ψυχὴ μου. Ἦξερα πιά

θετικά τί ήταν στό μέλλον ἀναπόφευκτο· «ὁ γάρ καιρός ἐγγύς».

2

Τό προαίσθημα αὐτό δέν εἶχε κυριεύσει προνομιακὰ ἐμένα· δέν εἶχε γίνει ἡ δική μου εἰδικὰ ψυχὴ τὸ σκεῦος ἐκλογῆς τοῦ πνεύματος πού προειδοποιεῖ γιά τὰ ἐρχόμενα. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸν Μουράτ — ἐχθρὸ τοῦ Γένους μου, ἀλλὰ φρόνιμο καὶ συντηρητικὸ — τὸν διαδέχθηκε ὁ νεαρὸς Μωάμεθ ὁ δεῦτερος, προπάντων μάλιστα ὅταν ἄρχισε ὁ νέος ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων νὰ χτίζει, τὴν ἀνοιξη ἢ τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους 1452, τὸ μεγάλο φρούριο στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου, ὅλοι οἱ Ἕλληνες — ὄχι μόνον ὅσοι κατοικοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ζούσαμε στὴν Πελοπόννησο — κυριευθήκαμε ξαφνικὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο προαίσθημα. Πρόκειται γιά ἓνα παράδοξο φαινόμενο, γιά ἓναν ψυχικὸ λοιμὸ πού μεταδόθηκε, μὲ τρόπο ἀστραπιαῖο, σ' ὅλους μας. Τό προαίσθημα αὐτό, πού σὲ καμμιά προηγούμενη πολιορκία τῆς Βασιλεύουσας ἢ ἐπιδρομῆ τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο δέν εἶχε γεννηθεῖ μέσα μας, γεννήθηκε τὴν φορὰ τούτη πρὶν ἀπὸ κάθε ἐπιδρομῆ, πρὶν ἀπὸ κάθε πολιορκία. Λέω πῶς τὸ προαίσθημα αὐτό δέν ἦταν μ ο ν ά χ α προαίσθημα· ἦταν σημάδι.

Ὅταν γνώρισα στὴ Λέσβο τὸν Δούκα, μοῦ διάβασε τὰ κομμάτια ἐκεῖνα τοῦ ἱστορικοῦ βιβλίου του πού ἔγραφε ἀκριβῶς τότε. Δέν περιέχουν καμμιάν ὑπερβολὴ οἱ φράσεις τοῦ Δούκα πού ἀναφέρονται στό προαίσθημα αὐτό. Μιλώντας γιά τὴν ἀπόφαση τοῦ Μωάμεθ νὰ χτίσει τὸ μεγάλο κάστρο στὸν Βόσπορο, γράφει ὁ Δούκας :

«Τότε οἱ Ῥωμαῖοι ἀκούσαντες τὴν πικρὰν ταύτην ἀγγελίαν, καὶ οἱ ἐν Κωνσταντίνου καὶ οἱ ἐν πάσῃ τῇ Ἀσίᾳ τε καὶ Θράκῃ καὶ οἱ ἐν ταῖς νήσοις οἰκοῦντες Χριστιανοὶ ὑπερήλγησαν, ἐξηράνθησαν. Οὐκ ἦν ἐν ἀλλήλοις γλῶσσα ἢ διαλαλία πλὴν νῦν τὸ τέλος ἤγγισε τῆς πόλεως· νῦν τὰ σήμαντρα τῆς φθορᾶς τοῦ ἡμετέρου γένους, νῦν αἱ ἡμέραι τοῦ ἀντιχρίστου. Καὶ τί γένωμεν ἢ τί ποιήσωμεν;...» Ταύτην γάρ τὴν φωνὴν σὺν κλαυθμῶ οὐ μόνον οἱ τῆς πόλεως ἀλλὰ καὶ οἱ τῆς ἀνατολῆς σποράδην οἰκοῦντες Χριστιανοὶ καὶ οἱ ἐν ταῖς νήσοις καὶ οἱ ἐν τῇ δύσει τὸ αὐτὸ μετὰ κλαυθμοῦ ἐβόων».

Οἱ εἰδικοί λόγοι πού εἶχαν κάμει, προσωπικὰ ἐμένα, ν' ἀπελπισθῶ καὶ νὰ πῶ μέσα μου ὅτι δὲ γίνεται πιά τίποτε καὶ ὅτι τὸ μόνο πού μοῦ εἶχε ἀπομείνει ἦταν νὰ πάω στὴν Κωνσταντινούπολη γιά νὰ συμμερισθῶ ὡς αὐτόπτης τῇ συντέλειᾳ τοῦ κόσμου, ἦταν διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς λόγους πού προκαλοῦσαν τὴν ἀπελπισία στὴν ψυχὴ τῶν ἄλλων. Εἶχα θεωρήσει βέβαιον ὅτι ὁ Μυστράς — μὲ τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο — μπορούσε νὰ γίνει τὸ νέο ὄρμητήριο τοῦ Γένους· ὅταν τὸ ἐνδεχόμενο, νὰ προκύψει

τὸ πᾶν (ὅπως ἔγραφε ὁ Βησσαρίων) ἀπὸ τὸ μηδέν, εἶχε ἀπόλυτα χαθεῖ, δὲν ἔμενε γιὰ τὰ μάτια μου ἀκέραιο καὶ ὄρατὸ παρὰ μόνο τὸ μηδέν. *Ἦξερα ὅτι ἐνδιάμεσος σταθμὸς ἀνάμεσα στὸ μηδέν καὶ στὸ πᾶν, στὴν εἰδικὴ ἐκείνη ἱστορικὴ περίπτωσι καὶ ὥρα, δὲν ὑπῆρχε. Γιὰ τοὺς πολλοὺς – σχεδὸν γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους – τὸ πρόβλημα δὲν εἶχε, βέβαια, τὴ μορφὴ αὐτὴ. *Ὅποιοι, ὅμως, καὶ νᾶταν οἱ λόγοι ποὺ ἔκαναν τὸν καθένα μας νᾶχει ἀπελπισθεῖ καὶ ν' ἀκούει «τὰ ση-
μαντρα τῆς φθορᾶς τοῦ ἡμετέρου γένους», δὲν ἦταν στὸ βᾶθος αὐτοῖ – δηλαδὴ οἱ συνειδητοὶ καὶ συλληπτοὶ λόγοι – ποὺ προκα-
λοῦσαν τὸ φοβερὸ προαίσθημα. Τὸ προαίσθημα τοῦ τέλους εἶχε τὸ δικό του λόγο ποὺ δὲν τὸν ἤξερε κανένας μας. *Ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη εἶχαμε γίνει ὅλοι ὄργανα τυφλὰ ἐνὸς πνεύματος ποὺ μᾶς ἔλεγε ἀδιάκοπα – εἴτε κοιμόμασταν, εἴτε ἤμασταν ξύπνιοι – : «νῦν τὸ τέλος ἤγγισε».

3

Τὴν ἀναχώρησή μου ἀπὸ τὸν Μυστρά τὴν ἀποφάσισα τὸ καλο-
καίρι τοῦ 1452. Δὲν ξέρω τί ἀκριβῶς μ' ἐμπόδισε νὰ πραγματο-
ποιήσω ἀμέσως τὴν ἀπόφασή μου. Τὸ ἐμπόδιο δὲν ἦταν ἡ ἔλλειψη
εὐκαιρίας. *Ἦξερα ὅτι ἀπὸ τὴ Μονεμβασιά περνοῦσαν συχνὰ ὀλκά-
δες Κρητικὲς ποὺ ἔκαναν ἐμπόριο καὶ κατευθύνονταν στὴν Κων-
σταντινούπολη. Γιατί, λοιπόν, ἀφῆκα νὰ χαθεῖ τὸ καλοκαίρι τοῦ
1452, νὰ χαθεῖ τὸ φθινόπωρο, νὰ χαθεῖ κι' ὁ χειμῶνας, κι' ἀποφά-
σισα νὰ φύγω μονάχα στὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου τοῦ 1453; *Ὅσο κι' ἂν
ψάχνω μέσα μου νὰ βρῶ τὸ λόγο ποὺ προκάλεσε τόσες ἀναβολὲς
τοῦ ταξιδιοῦ μου, δὲ μπορῶ νὰ βρῶ κανέναν. Τὸν Ὀκτώβριο, βέ-
βαια, τοῦ 1452, δέχθηκε ἡ Πελοπόννησος τὴν ἐπίθεσι τῶν Τούρκων.
*Ὡστόσο, ἡ ἐπίθεσι αὐτὴ – ἓνα συνηθισμένο ἐπεισόδιο, ἀδιάφορο
ἂν τὴ φορὰ τούτῃ εἶχε ἓναν ἰδιαιτέρου λόγο – δὲν ἦταν ἡ αἰτία
τῆς ἀναβολῆς τοῦ ταξιδιοῦ μου. Μονάχα τότε θὰ μπορούσα νὰ πῶ
ὅτι ἡ ἐπίθεσι τῶν Τούρκων εἶχε προκαλέσει τὴν ἀναβολή, ἂν εἶχαν
κοπεῖ ὅλοι οἱ δρόμοι ποὺ ὀδηγοῦσαν στὰ λιμάνια ἢ ἂν εἶχα σκεφθεῖ
νὰ λάβω ἐνεργὸ μέρος στὴν ἀπόκρουσι τῶν Τούρκων. Οὔτε, ὅμως,
οἱ δρόμοι κόπηκαν ὅλοι, οὔτε στὸ νοῦ μου μπῆκε ἡ ἰδέα νὰ πολε-
μήσω. Διαβάζοντας, τώρα, τὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, βλέπω ὅτι
σημειώνει μὲ μεγάλη ἀκρίβεια τὰ γεγονότα ποὺ συνυφάνθηκαν μὲ
τὴν ἐπίθεσι τῶν Τούρκων. *Ὁ Μωάμεθ, ἐνῶ προετοιμαζόταν νὰ
πολιορκήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολη (λέγοντας στὸν ἑαυτό του :
«ἐὰν τὴν πόλιν νικήσω, ὑπὲρ πάντας τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἤδη ἐποίησα»),
ἔστειλε «τὸν Τουραχάνη καὶ τοὺς δύο υἱοὺς αὐτοῦ Ἀχουμάτιν καὶ
Ἀμάριν» (Ἀχμέτ καὶ Ὁμέρ) «μετὰ πλείστου στρατοῦ ἐν τῇ Πε-
λοποννήσῳ, ἵνα μαχόμενοι κατὰ τῶν δεσποτῶν τῶν τοῦ βασιλέως

ἀδελφῶν κωλύσωσι τοὺς τοιούτους ἐμποδίζοντες διὰ τοῦ πολέμου, ἵνα μὴ δυνάμενοι ἑᾶσαι τὸν τόπον ἔλθωσι πρὸς συμμαχίαν τῷ βασιλεῖ· καὶ οὕτως ἐπροσέταξεν ὁ ἀμηνρᾶς ἵνα δι' ὅλου τοῦ χειμῶνος ἐμποδίζοντες αὐτούς, καὶ μὴ εὖρωσιν εὐκαιρίαν τοῦ ἐλθεῖν βοηθῆσαι τῇ πόλει ἅμα τῷ βασιλεῖ καὶ ἀδελφῶ αὐτῶν. Ἐλθόντος οὖν τοῦ Τουραχάνη καὶ τὰ τεῖχη τοῦ Ἴσθμοῦ αὐθις ἀλώσαντος, καὶ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν πλείστοι ἀπεκτάνθησαν, λέγω Χριστιανῶν καὶ ἀπίστων, μάλιστα ἐκ τῶν Χριστιανῶν, οἱ καὶ εἰς φυγὴν ἐτράπησαν». Ὁ Τουραχάν προχώρησε στὴν Ἀρκαδία καὶ στὸ Μεσσηνιακὸ κόλπο. Οἱ δὲ δεσπότες, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς, ἔστειλαν τὸν Ματθαῖο Ἀσάν «μετὰ στρατοῦ λαθραίως» γιὰ νὰ στήσει ἐνέδρα σ' ἓνα τμῆμα τῶν Τούρκων. Ἡ ἐνέδρα πέτυχε, καὶ ὁ Ματθαῖος Ἀσάν ἔφερε στὸν Μυστρά αἰχμάλωτο τὸν ἓναν ἀπὸ τοὺς γιούς τοῦ Τουραχάν - μπη, τὸν Ἀχμέτ. Σκοπὸς τοῦ Μωάμεθ δὲν ἦταν, ἀκόμα, νὰ καταλύσει τὸ Ἑλληνικὸ δεσποτάτο· σκοπὸς του ἦταν, μονάχα, νὰ ἐμποδίσει τὴν ἀποστολὴν δυνάμεων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ ὁ σκοπὸς του αὐτὸς πέτυχε. Ἦταν σὰν εἰρωνεία τῆς τύχης ὅτι τὶς μέρες ἀκριβῶς ἐκεῖνες ποὺ «τὸ τέλος ἤγγιζε» — στὶς 17 Ἰανουαρίου τοῦ 1453 — γεννήθηκε ἐπιτέλους κ' ἓνας νέος Παλαιολόγος, ὁ Ἀνδρέας, γιὸς τοῦ δεσπότη Θωμᾶ.

Δὲ μπορῶ, λοιπόν, νὰ πῶ ὅτι ἡ ἐπίθεση τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο μ' ἐμπόδισε νὰ ξεκινήσω γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1453. Κάποιος ἄλλος λόγος πρέπει νὰ μ' ἐμπόδισε, ποὺ δὲ μοῦ ἔχει γίνεи οὔτε σήμερα συνειδητός. Πέρασα, τάχα, ἀπὸ μιὰ κρίση ἀβουλίας; Μήπως φοβόμουν καὶ μὲ εἶχε πιάσει ἡ μεγάλη ἐκείνη δειλία ποὺ δὲν τὴν ὁμολογοῦμε οὔτε στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μας; Δὲν τὸ ἀποκλείω διόλου νὰ εἶχε συμβεῖ αὐτό. Ἀλλὰ δὲ μπορῶ νὰ πῶ καὶ κατηγορηματικὰ ὅτι εἶχα καταληφθεῖ ἀπὸ φόβο. Δὲν τὸν ἐνίωσα τὸ φόβο. Ἴσως νὰ δροῦσε μέσα μου χωρὶς νὰ τὸ ξέρω. Καὶ ἴσως νᾶναι καλύτερα νὰ ξέρουμε ὅτι φοβόμαστε — στὴν περίπτωσιν αὐτὴν μποροῦμε καὶ ν' ἀντιδράσουμε στὸ φόβο — παρὰ νὰ φοβόμαστε χωρὶς νὰ τὸ ξέρουμε.

Ἄν, ὅμως, πραγματικὰ φοβόμουν νὰ ἐκτελέσω τὴν ἀπόφασίν μου νὰ πάω στὴν Κωνσταντινούπολη, τί λόγο εἶχα νὰ φοβᾶμαι; Γιὰ τὸ θάνατο εἶχα προετοιμασθεῖ ἀπὸ παιδί, προπάντων τὶς ὥρες ποὺ εἶχα ἀρχίσει νὰ γίνομαι ἔφηβος. Μὲ εἶχε βοηθήσει ὁ δάσκαλός μου νὰ προετοιμασθῶ. Καὶ μὲ εἶχε βοηθήσει καὶ ἡ ἔμφυτη μελαγχολία μου. Στὴ μελαγχολία μου χρωστάω τὶς ὠραιότερες στιγμὲς τῆς ζωῆς μου. Οἱ στιγμὲς τῆς ζωῆς ποὺ τὶς ὀρίζει ἡ μελαγχολία θὰ μποροῦσαν νὰ ὀνομασθοῦν καὶ στιγμὲς θανάτου. Δὲ νομίζω, λοιπόν,

ὅτι ἦταν τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ θανάτου, ἔστω καὶ τοῦ βίαιου θανάτου, ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸ φόβον μου (ἂν πραγματικὰ ἦταν ὁ φόβος ποὺ μ' ἔκανε ν' ἀναβάλλω κάθε τόσο τὸ ταξίδι μου). Μήπως φοβόμουν νὰ ἰδῶ μὲ τὰ μάτια μου τὴ συντέλεια τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου; Μήπως φοβόμουν ἀκριβῶς ὅτι δὲ θὰ προλάβαινε νὰ μὲ πάρει ὁ Χάρος πρὶν σημειωθεῖ ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου μπροστὰ στὰ μάτια μου; Δὲν ξέρω! Μπορεῖ νᾶταν αὐτὸ ποὺ μ' ἔκανε νὰ διστάζω νὰ ξεκινήσω, ν' ἀναβάλλω κάθε τόσο τὸ ταξίδι μου, νὰ παίρνω κάθε μῆνα τὴν ἀπόφασιν καὶ τὴν τελευταία στιγμὴ νὰ τὴν ἀκυρώνω.

Μπορεῖ, ὅμως, νᾶταν καὶ κάτι πολὺ ἀπλούστερο καὶ φυσικώτερο. Μπορεῖ ν' ἀγαποῦσα τὴ γῆ τοῦ Μορηᾶ πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τόξερα ὅτι τὴν ἀγαποῦσα. Καὶ μπορεῖ ἡ ἀγάπη αὐτὴ νᾶταν ὁ λόγος ποὺ μ' ἔκαμε ν' ἀναβάλω ὡς τις ἀρχὲς Ἀπριλίου τοῦ 1453 τὴν ἀναχώρησίν μου. Κανένας δὲν ξέρει θετικὰ τί ἀκριβῶς ἀγαπάει. Τὸ ξέρει, ἴσως, ὁ μυστικὸς ἑαυτὸς του, ἀλλὰ δὲν τὸ ξέρει τὸ συνειδητό του ἐγώ.

4

Ὅταν μπῆκε τὸ ἔτος 1453, φῆμες φοβερὲς ποὺ κάθε μέρα γίνονταν πιὸ ἐντονες ἄρχισαν νὰ ἐπιβεβαιώνουν τὸ προαίσθημα ποὺ εἶχε κυριεύσει τὴ ψυχὴ ὅλων μας. Οἱ φῆμες ἔλεγαν ὅτι ὁ νέος ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων εἶχε πάρει τὴν ἀπόφασίν του καὶ ὅτι εἶχαν ἀρχίσει νὰ συγκεντρώνονται στὴν Ἀδριανούπολιν οἱ δυνάμεις ποὺ ἦταν ταγμένες νὰ κάμουν τὸ μεγάλο κακό. Φοβερὲς μηχανὲς εἶχαν ἤδη — ὅπως ἔλεγαν οἱ φῆμες — κατασκευασθεῖ, πολιορκητικὲς καὶ «πετροβόλοι». Καὶ ὀλόκληρο στόλο εἶχε ναυπηγήσει ὁ Μωάμεθ, πρᾶγμα ποὺ ἔδειχνε ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ θάταν ἡ πολιορκία — σὲ περίπτωση ποὺ θὰ κατάφερνε ὁ στόλος αὐτὸς νὰ μπεῖ στὸν Κεράτιον κόλπον — ὀλοκληρωτικὴ.

Ποιὸς, ὅμως, ἦταν αὐτὸς ὁ δεύτερος Μωάμεθ ποὺ ἔκανε ὅλους μας, πρὶν καν ἀρχίσει ἡ πολιορκία, νᾶχουμε ἀπελπισθεῖ καὶ νὰ προβλέπουμε τὸ τέλος;

Τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1451 πέθανε ὁ Μουράτ, ὁ δεύτερος Ἀμουράτης τοῦ γένους τῶν Ὀσμανιδῶν ἢ, ὅπως προτιμοῦσε νὰ γράφει ὁ Μιχαὴλ Κριτόβουλος, ὁ Ἴμβριος, τῶν Ἀτουμάνων. Τὸ πρόβλημα ποὺ ἐμφανίζει ὁ Κριτόβουλος ποὺ δὲν τὸν γνώρισα προσωπικὰ, ἀλλὰ ποὺ ἀντίγραφο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου ἔφθασε τὸν τελευταῖον καιρὸ στὰ χέρια μου, θὰ μὲ ἀπασχολήσει — ἂν μοῦ τὸ ἐπιτρέψει ὁ Θεὸς — παρακάτω. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ χρησιμοποιήσω, πάντως, ἰδιαίτερα τὸ ἱστορικὸν του σύγγραμμα ποὺ εἶναι πολὺ καλὰ γραμμένο καὶ ποὺ ὁ Κριτόβουλος τὸ ἀφιέρωσε καὶ τὸ πρόσφερε «αὐτοκράτορι μεγίστῳ βασιλεῖ βασιλέων Μεχεμέτι, εὐτυχεῖ, νικητῇ, τροπαιοῦ»

χω, θριαμβευτῆ, ἀηττήτῳ, κυρίῳ γῆς καὶ θαλάσσης θεοῦ θελήματι».

Ὁ Μουράτ — «Μωράτης ὁ βασιλεύς», ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος — ἐτελεύτησε «τὸν βίον... ζήσας τὰ πάντα δύο καὶ πενήκοντα ἔτη, ἄρξας δὲ ἐν καὶ τριάκοντα, ἀνὴρ ἄριστος ἐν πᾶσι καὶ μεγαλόφρων, ἀλλὰ δὴ καὶ στρατηγικώτατος καὶ πολλὰ παρὰ τὸν βίον ἐπιδειξάμενος ἔργα γενναῖα καὶ θαυμαστά». Ὅχι μόνον ὁ Κριτόβουλος γράφει τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ θαυμασμοῦ γιὰ τὸν Μουράτ, ἀλλὰ κι' αὐτὸς ὁ Δούκας μοῦ ἔλεγε ὅτι ὁ Μουράτ, ἂν καὶ ἦταν ἐχθρὸς μας καὶ μᾶς τάραξε, εἶχε καὶ μεγάλες ἀρετὲς ποὺ τὶς ἔδειξε κι' ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν : «οὐ μόνον γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῦ κατὰ γένος καὶ κατ' ἀσέβειαν ἀλλὰ καὶ τοῖς Χριστιανοῖς, ἅς ἐνόρκους συνθήκας ἔπραττεν, ταύτας εἰς τέλος ἀσινεῖς καὶ ἀθολώτους ἐφύλαττεν· εἰ γὰρ καὶ παρασπονδᾶς τῶν Χριστιανῶν τινες καὶ παραβάσεις τῶν ὄρκων μεταχειρισθέντες τὸν ἀλάθητον τοῦ θεοῦ ὀφθαλμὸν οὐκ ἔλαθον καὶ τὴν δίκην δικαίως τιμωρηθέντες παρ' αὐτοῦ τοῦ ἐκδικητοῦ, οὐκ εἰς μακρὰν τὰ τῆς μήνης ἐξετείνοντο πλέθρα, ἀλλ' εὐθύς μετὰ τὴν νίκην οὐ κατεδίωκεν ὁ βάρβαρος, οὐκ εἰς τέλος τὸν ἀφανισμόν ἐδίψα τοῦ τυχόντος ἔθνους». Τὴν κρίση αὐτὴ τὴ διατύπωσε ὁ Δούκας, ἔχοντας μπροστὰ στὰ μάτια του τὸν δεύτερο Μωάμεθ. Ἄν συγκρίνουμε τὸν Μουράτ μὲ τὸν πατέρα του, τὸν καλὸ μας φίλο Μωάμεθ τὸν πρῶτο, ἦταν φοβερός. Ἄν, ὅμως, τὸν συγκρίνουμε μὲ τὸ γιό του, τὸν δεύτερο Μωάμεθ, ἦταν — μολονότι μᾶς τρόμαξε πολλές φορές κ' ἔσφαξε ἢ ἐξανδραπόδισε χιλιάδες δικούς μας στὴν Πελοπόννησο ἢ ἄλλοῦ — ὄχι μόνον ὑποφερτός, ἀλλὰ θαυμάσιος.

Εἰκοσιένα ἦταν τὰ χρόνια του, ὅταν διαδέχθηκε ὁ Μουράτ τὸν πατέρα του στὸ ἔτος 1421. Εἰκοσιένα ἦταν καὶ τὰ χρόνια τοῦ δευτέρου Μωάμεθ, ὅταν διαδέχθηκε τὸν πατέρα του τὸν Μουράτ. Ὁ Σφραντζῆς γράφει στὸ Χρονικό του ὅτι «τινὲς τῶν γηραιῶν βεζιρίδων» εἶχαν φοβηθεῖ τὸν τόσο νεαρὸ Μωάμεθ — τὸν Μεεμέτην, ὅπως τὸν λέει — καὶ εἶχαν πει στὸν πατέρα του ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐμπιστευθεῖ σ' αὐτὸν τὴ διαδοχὴ «ἵνα μὴ οἱ τῆς νεότητος καπνοὶ τὴν βασιλείαν κινδυνεῦσαι ποιήσωσιν». Ὡστόσο, ὁ Μουράτ εἶχε ἐμπιστοσύνη στὸν γιό του, καὶ ἴσως δὲν πίστευε, ἄλλωστε, ὅτι θὰ πέθαινε ὁ ἴδιος τόσο νωρίς. Ἡ ἀρρώστια του δὲν ἔπιασε παρὰ μόνο τέσσερες μέρες· καὶ ὁ θάνατός του, ὅπως γράφει ὁ Δούκας, «οὐκ ἦν πολυνοσωδέστατος οὔτ' ἀχθηφόρος». Ὅταν πέθανε ὁ Μουράτ, ὁ Μωάμεθ βρισκόταν στὴ Μαγνησία. Ὁ Δούκας μοῦ διηγήθηκε, μὲ τὸν παραστατικὸ καὶ ζωηρὸ τρόπο ποὺ τὸν ἐχαρακτήριζε, τὰ σχετικὰ περιστατικά. Θὰ παραθέσω ἐδῶ τὴν περιγραφή του :

«Ἐλθὼν δὲ» (ὁ Μωάμεθ) «εἰς Μαγνησίαν τοῦ Ἰανουαρίου μηνὸς ἤδη μεσαζομένου, καὶ παρελθόντος τούτου ἁγῶν ὁ Φεβρουά-

ριος πέμπτην, εἰς τῶν ταχυδρόμων, ὡς ὠκύπτερός τις ἀετὸς ἐπέστη, διδούς αὐτῷ γραφὴν εἰς χεῖρας ἀσφαλῶς κατεσφραγισμένην. Ἀνοίξας οὖν αὐτὴν καὶ ἀναγνούς ἔγνω τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ· ἡ δὲ γραφὴ ἦν σταλεῖσα παρὰ τῶν βεζιρίδων, τοῦ τε Χαλὶλ καὶ τῶν ἐτέρων. Ἐδήλου οὖν τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, καὶ τὴν ἔλευσιν αὐτοῦ τοῦ ἀναγινώσκοντος μὴ βραδύναι, ἀλλ' εἰ δυνατὸν ἐπιβῆναι Πηγάσῳ ἵππῳ πτερόεντι καὶ ἀφικέσθαι ἐν Θράκῃ πρὸ τοῦ ἀκουσθῆναι εἰς τὰ περίξ ἔθνη ἢ ἀγγελία τῆς τελευτῆς τοῦ ἡγεμόνος. Ὁ καὶ πεποίηκεν. Αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἐπιβάς ἐν τῶν δρομαίων ἀραβικῶν ἵππων οὐκ εἶπεν ἄλλο τοῖς μεγιστᾶσιν αὐτοῦ πλήν· ὁ ἀγαπῶν με ἀκολουθεῖτω μοι... Καὶ δὴ ἐν ἡμέραις δυσὶν ἀπὸ Μαγνησίαν διαβάς τὸν πορθμὸν ἐν Χερρονήσῳ κατέστη, καὶ ἀναμείνας ἐν Καλλιουπόλει ἄλλας δύο ἡμέρας τοῦ συναθροισθῆναι τοὺς ἀκολουθήσαντας, ἓνα τῶν ταχυδρόμων πέμπσας ἐν Ἀδριανοῦ ἐμήνυσε τὴν αὐτοῦ ἐν Χερρονήσῳ διάβασιν». Κι' αὐτὸ διαλαλήθηκε ἀμέσως παντοῦ «ἵνα μὴ ὁ συρφετώδης ὄχλος ἀτακτήσας ἀφηνιάσῃ· ἔθος γάρ ἦν αὐτοῖς ἐν ταῖς ἀλλαγαῖς τῶν ἡγεμόνων ἐνεργεῖν στάσιν· διὰ τοῦτο καὶ τελευτὴν πολλάκις κρύπτοντες λέγουσι τῷ λαῷ ὡς ὁ ἡγεμὼν ἀσθενεῖ· καὶ τοῦτο ποιοῦσιν ὅτε ὁ μέλλων διαδέξασθαι οὐχ εὐρίσκεται ἐν ᾧ τόπῳ ὁ τελευτῶν ὑπάρχει». Ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη τὸν ὑποδέχθησαν τὸ νεαρὸ μονάρχη «οἱ τε βεζίριδες καὶ σατράπαι καὶ ἑπαρχοὶ καὶ δήμαρχοι, καὶ οἱ τῆς μιανῆς αὐτῶν θρησκείας μύσται καὶ διδάσκαλοι, καὶ οἱ ἐν ἐπιστήμασι καὶ τέχναισι ἀσχολούμενοι, καὶ μέρος πολὺ τοῦ συρφετώδους λαοῦ». Ὅταν πλησίασαν ὅλοι αὐτοὶ καὶ τοὺς χώριζε ἀπὸ τὸ νέο μονάρχη μονάχα ἓνα μίλι, «ἄκρας σιωπῆς ἐν τοῖς χεῖλεσιν αὐτῶν οὔσης, ἀθρόον στάντες κοπετὸν μέγαν μετὰ δακρύων ἀνήγειραν... Συνελθόντες οὖν καὶ προσεγγίσαντες ἀλλήλοις, προσεκύνησαν οἱ μεγιστᾶνες τῷ ἀρχηγῷ, ἀσπασάμενοι τὴν αὐτοῦ χεῖρα. Καὶ ἐπιβάντες τῶν ἵππων εἰσῆλθον ἐν τῇ πόλει...»

5

Ὁ νέος ἀμηνῶς, ἄν καὶ νεαρός, λένε ὅτι ἦταν ἤδη σοφὸς καὶ σπουδαῖος. Ἡ φήμη αὐτὴ κυκλοφοροῦσε πρὶν ἀκόμα πεθάνει ὁ πατέρας του· ὁ Σφραντζῆς καὶ ὁ Κριτόβουλος τὴν ἐπιβεβαιώνουν καὶ στὰ ἱστορικὰ τους συγγράμματα. Ὁ Δούκας ὑποδεχόταν μὲ κάποια δυσπιστία τὶς φήμες ποὺ κυκλοφοροῦσαν.

Ὁ Σφραντζῆς γράφει : «ἦν δὲ ὁ νέος δραστικὸς καὶ δεινὸς κατὰ πάντα, τοὺς ἐναρέτους καὶ σοφοὺς ἀνδρας ἀγαπῶν· καὶ αὐτὸς οὐκ ἀμέθεκτος ἦν σοφίας, καὶ τὴν τέχνην τῆς ἀστρολογίας οὐκ ὀλίγον γευσάμενος ἀναγινώσκειν ἀεὶ ἠγάπα. Τὰ τε κατορθώματα καὶ βίους Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο καὶ τοῦ Ὀκταβίου Καίσαρος, Κων-

σταντίνου τοῦ μεγάλου τοῦ καὶ Φλαβίου καὶ Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰσπανίας βασιλέως Κωνσταντινουπόλεως ἀνεγίνωσκεν, αἰτῶν καὶ ἐρευνῶν μηχανὰς ἵνα τοὺς πάντας ὑπερβῆ καὶ τὰ ὄρια τῆς βασιλείας αὐτοῦ εἰς ἄκρον αὐξήσῃ».

Καὶ ὁ Κριτόβουλος γράφει : «Καταστάς δὲ κληρονόμος μεγάλης ἀρχῆς», δὲν ἀρκέσθηκε σὲ ὅ,τι κατεῖχε στὴν Ἀσία καὶ στὴν Εὐρώπη, «ἀλλ' εὐθὺς πᾶσαν ἐπέτρεχε τὴν οἰκουμένην τῷ λογισμῷ, καὶ τὴν ταύτης ἀρχὴν εἶχεν ἐν νῶ, καὶ πρὸς Ἀλέξανδρον ἐώρα καὶ Πομπηίους καὶ Καίσαρα καὶ τοὺς κατ' ἐκείνους βασιλεῖς τε καὶ στρατηγοὺς. Εἶχε μὲν γὰρ καὶ τὴν φύσιν ξυνεργοῦσαν καλῶς, τό τε δραστήριον αὐτῆς καὶ ὄξυ περὶ πάντα, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἄγαν ἀρχικὸν καὶ βασιλικόν· μάλιστα δὲ πρὸς τοῦτο ἐνήγον αὐτὸν ἡ τε σοφία καὶ τὸ πάντα τὰ τῶν παλαιῶν εἰδέναι καλῶς· ἤσκητο γὰρ ἐς ἄκρον πᾶσαν τὴν Ἀράβων καὶ Περσῶν καὶ ὅση τῶν Ἑλλήνων ἐς τὴν Ἀράβων τε καὶ Περσῶν γλῶσσαν μεθηρμηνεύθη, λέγω δὴ τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, παιδευταῖς χρησάμενος Ἀράβων τε καὶ Περσῶν τοῖς σπουδαιότατοις τε καὶ σοφοῖς τὰ τοιαῦτα».

Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἀναγνωρίζουμε καὶ τὶς ἀρετὲς τῶν ἐχθρῶν μας, ἀκόμα κ' ἐκείνων ποὺ ἔγιναν οἱ δῆμιοι τοῦ Γένους. Δὲ θάθελα ν' ἀποτελέσω μιὰ κακὴ ἐξαίρεση. Τὸ πάθος καὶ ὁ πόνος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπηρεάζουν τὴν ἱστορικὴ μας κρίση, ὅπως δὲν ἐπηρεάζαν τοῦ Ἡροδότου ἢ τοῦ Ξενοφῶντος τὴν κρίση. Μολονότι δὲν ἔχω στοιχεῖα δικὰ μου ἢ ἄμεση ἀντίληψη γιὰ τὴ σοφία τοῦ δεύτερου Μωάμεθ, πρέπει νὰ βασισθῶ σὲ ὅσα εἶπαν ὁ Σφραντζῆς καὶ ὁ Κριτόβουλος καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Τὴν ἡγετικὴ, εἰδικώτερα, δύναμη τοῦ Μωάμεθ τὴ μαρτυροῦν τὰ ἴδια τὰ πράγματα. Τὰ γεγονότα ἔχουν χεῖλη ποὺ μιλοῦν μόνον τοὺς κανένας νοῦς καὶ καμμιά καρδιά δὲν ἐπηρεάζουν τὰ χεῖλη αὐτά. Δὲν πιστεύω, βέβαια, διόλου ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα ποὺ συνιστοῦν τὴν ἱστορία λένε τὴν αἰώνια ἀλήθεια. Ὁ νικητῆς τοῦ κόσμου τούτου μπορεῖ νάναί ὁ ἠττημένος στὸν κόσμο ποὺ βρίσκεται πέρ' ἀπὸ τὴν πραγματικότητα· καὶ ὁ ἠττημένος τοῦ κόσμου τούτου — τὸ δικαίωμα νὰ διατυπώσω τὴ φράση αὐτὴ μοῦ τὸ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Ἐσταυρωμένος — μπορεῖ νάναί ὁ νικητῆς ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ ἐφήμερη πραγματικότητα. Κρίνοντας, πάντως, μὲ τὰ μέτρα τοῦ κόσμου τούτου, δὲ μπορῶ ν' ἀρνηθῶ ὅτι ὁ Μωάμεθ ὁ δεύτερος ἦταν σπουδαῖος.

Ὁ Κριτόβουλος, γράφοντας τὸ ἱστορικὸ του ἔργο μὲ τὴν πρόθεση νὰ τὸ ἀφιερῶσει στὸν ἴδιο τὸν Μωάμεθ, ἀποφεύγει νὰ μνημονεύσει, ἀνάμεσα στὶς πρώτες πράξεις ποὺ ἐτέλεσε ὁ νεαρὸς ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων, τὴν πράξη ἐκείνη ποὺ δείχνει τὴν ὠμὴ ἀπανθρωπία του. Ὁ Δούκας ἐπιμένει (μοῦ τὸλεγε καὶ στὴ Λέσβο, τὸ διαβάζω

τώρα και στο αντίγραφο του έργου του που έφθασε στα χέρια μου) ότι «εὐρών παιδίον ἄρρεν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ὡς μηνῶν ὀκτώ γεννηθὲν ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ ἡγεμόνος Σινώπης Σπεντιάρ νομίμου γυναικός..., οὔσης οὖν τῆς μητρὸς τοῦ παιδὸς καὶ μητριᾶς αὐτοῦ τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐν τῷ παλατίῳ ἕνεκα παραμυθίας τοῦ τυράννου, στείλας ἓνα τῶν ἀρχόντων ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Ἐβρενέζ, Ἄλιν ὀνόματι,... ἐν τῷ οἴκῳ τῆς ῥηθείσης τὸ παιδίον ἐπνιξεν. Ἐπὶ τὴν αὐριον δὲ καὶ αὐτὸν τὸν Ἄλιν ἐθανάτωσε, τὴν δὲ μητέρα τοῦ παιδός, καὶ μὴ βουλομένην, τῷ δούλῳ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τῷ Ἰσαάκ εἰς γάμον ἡρμόσατο».

Μπορῶ, τάχα, νὰ καταγγείλω ὡς Ἕλλην τὴν ὠμὴ αὐτὴ ἀπανθρωπία τοῦ νεαροῦ Μωάμεθ; Ἐχω, τάχα, τὸ δικαίωμα – ὅταν τόσοι Χριστιανοὶ αὐτοκράτορες, ἀρχηγοὶ τοῦ Γένους μου, ἔκαμαν τέτοιες καὶ χειρότερες ἀπανθρωπίες – νὰ πῶ ὅτι ἡ φοβερὴ πράξη τοῦ Μωάμεθ τὸν χαρακτηρίζει ὡς βάρβαρο; Ντρέπομαι πού εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ ὁμολογήσω ὅτι δὲν τῶχω τὸ δικαίωμα αὐτό. Θὰ εἶχα, βέβαια, τὸ δικαίωμα ν' ἀντιμετωπίσω, ὡς Ἀρσένιος, τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο. Δὲν ξέρω, ὅμως, ἂν θὰ εἶχα τὴν ἠθικὴ δύναμη νὰ τὸ κάμω. Ἄφοῦ, λοιπόν, δὲν ξέρω ἂν θὰ εἶχα τὴ δύναμη τοῦ Ἀρσενίου, δὲ νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ κρίνω καὶ νὰ καταδικάσω ἐγὼ τὸν Μωάμεθ. Θὰ τὸν κρίνει ὁ υἱὸς τοῦ ἀθρώπου, βάζοντάς τον – ὅταν ἀκουσθεῖ ἡ μεγάλη φωνὴ τοῦ ἀετοῦ πού θὰ πεῖ: «οὐαί, οὐαί, οὐαί τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς» – στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὴν Εἰρήνη τὴν Ἀθηναία, μὲ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο καὶ μὲ τόσοις καὶ τόσοις ἄλλοις πού, χωρὶς ν' ἀνήκουν στοὺς βαρβάρους καὶ ἀφοῦ γνώρισαν τὸν Ἐσταυρωμένο καὶ τὸν προσκύνησαν, ἐπνιξαν ἢ τύφλωσαν ἀνυπεράσπιστα ἀθῶα πρόσωπα.

6

Ὅταν πῆρε ὁ νεαρὸς Μωάμεθ τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του, δὲν ἀποκάλυψε ἀμέσως τὶς προθέσεις του. Ἦξερε ὁ τολμηρὸς καὶ φιλόδοξος νέος νᾶναι καὶ συνετός. Τὴν ἄλλη του μητριᾶ, τὴν κόρη τοῦ δεσπότη τῆς Σερβίας Γεωργίου, «χριστιανικωτάτην οὔσαν», τὴν ἔστειλε πίσω στὸν πατέρα της, «φοβηθεῖς» (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας) «μὴ πως ὁ πατὴρ αὐτῆς ἐγείρη κατ' αὐτοῦ τὴν τῶν Οὐγγρων μάχην, τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ ἔτι μὴ παγιωθείσης». Ἡ στάση του, τοὺς πρώτους μῆνες, ἦταν ἀμεμπτη, «οὐχ ὡς θέλων εἰρηνικῶς καὶ εὐνοικῶς διάγειν καὶ ἡγεμονεύειν, ἀλλὰ καιρὸν ἐξαγοράζων». Καὶ στοὺς δικούς μας, στοὺς πρέσβεις πού ἔστειλε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, φέρθηκε καλὰ καὶ ἀνανέωσε μαζί τους μὲ ὄρκους τὶς συνθήκες ἀγάπης καὶ φιλίας. Διαβάζω στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ φίλου μου τοῦ Δούκα τὰ χαρακτηριστικὰ λόγια: